

Ретроспектива формування сільських територій регіонів України

Досліджуються історичні аспекти формування сільських територій України. Вивчаються сучасні проблеми та розглядаються перспективні напрями розвитку сільської місцевості.

Ключові слова: сільські території, занепад сільського господарства.

Поняттю «сільські території» приділяється багато уваги в сучасних економічних, соціологічних, географічних, містобудівних дослідженнях. Найбільш популярними критеріями, що вживаються для формування поняття «сільська територія», є:

- географічні (розташування, величина території і кількість населення);
- виробничо-функціональні (специфіка переважаючих видів діяльності);
- містобудівні та інженерного облаштування території (характер забудови об'єктів виробничої діяльності, житла і обслуговування);
- соціологічні (норми спілкування, поведінки).

Така різноманітність критеріїв утруднює повне розкриття суті сільської території в одному визначенні. Адже її слід розглядати одночасно і як елемент територіальної організації національного господарства, і як елемент системи розселення, і як елемент соціальної організації суспільства – місця всіх сфер життєзабезпечення і життєдіяльності людини.

Окремі аспекти розвитку сільських територій вивчаються соціологами, істориками, екологами, представниками інших наукових дисциплін, однак комплексного вирішення ці проблеми поки не знайшли.

Тому дослідження сільських територіальних утворень та їх складових набуває все більшої наукової актуальності та практичного значення.

На нашу думку, сільська територія – цілісна система зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Ця система характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями; багатоконтурністю управління.

Історично початок освоєння людиною території України, за дослідженнями археологів, відносять до періоду раннього палеоліту. Найдавніші палеолітичні стоянки первісних мисливців відкриті на території Київщини, Чернігівщини, Хмельниччини, Полтавщини, Побужжя.

У добу неоліту (VII–IV тис. до н. е.), коли людина перейшла від мисливства, збираньства й рибальства до відтворювальних форм господарської діяльності – мотичного землеробства й скотарства, у межиріччі середніх течій Дністра і Південного Бугу формується один з найдавніших осередків відтворювального господарства на території України – буго-дністровська культура [1, с. 148-177]. З появою землеробів змінився ландшафт, уздовж річок і потічків розкинулись невеличкі селища з напівземлянками і наземними спорудами стовбової конструкції, господарськими будівлями.

З початку I тис. н. е. велику територію України заселяють ранньослов'янські племена, які пізніше (IX–XV ст.) утворюють єдину давньоруську державу – Київську Русь. З формуванням державного ладу відбувався розвиток нових форм організації праці: по вертикалі через поділ праці на організаційну і пов'язану безпосередньо з виробництвом, а також по горизонталі – через поділ праці за видами діяльності: сільське господарство, ремісництво, торгівля. Особливістю сільського господарства є використання землі як основного засобу виробництва, її обробіток для вирощування культур та використання для випасання худоби. Тому населення, що займалось селянською працею, територіально було віддаленим від міст. За часів Київської Русі селом називали неукріплені селища. Села згадуються вже у перших угодах русів із греками та у вступній частині «Повісті временних літ» [2]. У ті часи між містом і селом у багатьох сферах життя існували паритетні відносини, коли селянин ні в чому не поступався міському мешканцю. Територію сільської громади становили освоєні її членами орні землі та угіддя. Вона формувалась протягом тривалого часу і мала добре відомі межі. Переважна більшість орних земель перебувала в індивідуальному володінні. Обмежень купівлі–продажу землі між селянами було небагато.

З посиленням феодалної роздробленості стародавньої Русі виникають окремі удільні князівства, починаються загарбання краю ординськими племенами, під час яких гинула та потрапляла в полон велика кількість сільського населення. Внаслідок нападів, які частішають із середини XV ст., спустошуються села і міста, руйнуються фортеці. Скориставшись ослабленням давньоруських земель, частину території захоплюють литовські і польські феодалі. Загарбані землі заселяє польська і литовська знать, в її руках зосереджуються основні земельні володіння. В міру зростання феодалного землеволодіння, утвердження фільваркової системи ведення господарства постала проблема забезпечення його робочою силою. Це спричинило тенденцію до зміни правового становища селян, перетворення членів вільних громад у «непохожих «людей».

Соціально-економічне і національно-релігійне гноблення викликало хвилю народних протестів, наростання визвольного руху. Це мало вияв у селянсько-козацьких повстаннях, які почалися із кінця XVI ст., масових втечах селян у південні степи. Українські землі стають ареною безперервних військових сутичок, жорстокої боротьби за сфери панування. Складні соціально-економічні і політичні умови історичного розвитку зумовили особливості формування поселень, спрямованість міграційних процесів, природний приріст населення. Значними змінами супроводжувався перехід до капіталістичних відносин. Уже в другій половині XVII ст. відбувся процес зростання елементів товарності в сільському господарстві, це сприяло збільшенню величини сільських поселень.

Події Першої світової війни 1914–1918 рр. спричинили занепад сільського господарства України. Було відірвано від землі мільйони робочих рук, порушено всі галузі виробництва. Розбалансування еквівалентного обміну між містом і селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу [3]. Вкрай негативно вплинули на долю українського селянства революційні події 1917–1920 рр., більшовицька ідеологія і політика, що утверджувались, мали відверто антиселянське спрямування. Село зазнало значних втрат у людині внаслідок примусової колективізації, особливо геноциду 1932–1933 рр. [4]. Величезних втрат завдано населенню України в часи Другої світової війни та у перші післявоєнні роки. Винищення і вивезення людей німецькими

окупантами, військові втрати, виселення людей за межі України радянським режимом спричинили низьку народжуваність і високу смертність населення відразу після закінчення війни, в тому числі й під час голоду 1946–1947 рр.

Нове тривале зменшення людності сільських територій України спостерігається з 1970-х рр., що спочатку було спричинено впливом населення із сіл у міста, а згодом – природним скороченням населення.

Історичні реалії, що склалися в Україні з проголошенням державної незалежності, відкрили нові можливості вибору більш якісних шляхів облаштування суспільного життя. Стало зрозумілим і очевидним, що необхідне формування ринкової економіки, успішно апробованої світовою практикою. В сільському господарстві відбувся демонтаж колгоспно-радгоспної системи, на жаль, він здійснювався руйнівними методами, що призвело до болісних соціальних наслідків.

Перехід до ринкових відносин в агропромисловому комплексі країни супроводжувався спадом виробництва сільськогосподарської продукції: у результаті реформ 1990-х рр. були зруйновані багато галузей і сільськогосподарських підприємств, різко скоротилися поголів'я худоби, посівні площі. Економічна криза 1991-1995 рр. значно вплинула на стан сільського господарства (табл. 1).

Значне скорочення обсягів виробництва в сільському господарстві негативно позначилось на стані інфраструктури села. Багато які, особливо малочисельні населені пункти, стали занепадати.

Низький рівень оплати праці в сільськогосподарській галузі, зменшення числа сільгоспідприємств призвели до зниження чисельності зайнятих у суспільному

Çàáëëöü 1

Àëí àí ðèà í ñí í áí èð í í èàçí è è²â ñ³ëüñüèí àí ñí í ääðñüèí àí àëðí áí èòòàà á Óèðàçí³

İ í èàçí è èè	Ë è è									
	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006, ó % àí 1990
İ í ñ³áí³ í èí ü³ ñ³ëüñüèí àí ñ-í í ääðñüèèð èèëüòòð, òèñ. àà	32406	30963	27173	27928	27539	25081	26752	26044	25928	80
İ í àí è³á³y àáèèèí ç ðí ääòí ç òóáí áè, òèñ. àí è³â	24623	17557	9424	9421	9108	7712	6903	6514	6175	25,1
İ ðí äóéò³y ñ³ëüñüèí àí àí ñí í ääðñüèè, ó í ð³áí³ yëüí èð ò³í àò 2005 ð., ì èí. äðí.	145875	94795	77889	85796	86784	77271	92531	92586	94895	65,1

* Çà ááí èí è Ääðæááí í àí èí í³äòó ñòàðè ñòèèè Óèðàçí è.

сільськогосподарському виробництві й змусили селян шукати альтернативні сфери зайнятості й джерела доходу. Однією з таких сфер і стало особисте підсобне господарство. В цей час особисте підсобне господарство перетворилося з допоміжного в основне джерело життєзабезпечення багатьох мешканців села. Найчастіше воно є єдиним місцем праці селян. В умовах скорочення робочих місць зайнятість в особистому господарстві виступає стабілізуючим фактором забезпечення трудової діяльності й підтримки матеріального становища сільських родин. Зайнятість в особистому підсобному господарстві стала однією з форм самозайнятості й забезпечує майже половину сукупного доходу родини.

У сучасній ситуації усе більш істотну роль в аграрній галузі економіки відіграє дрібнотоварний сектор. Крім того, на селі останніми роками розвиваються бізнес зберігання, переробки й збуту сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів, народні промисли і ремесла, побутове обслуговування населення, заготівля й переробка дикорослих плодів й ягід, сільський туризм й торгівля.

Вивчаючи ставлення селян до реформаторських дій держави, безпосереднє бачення сільськими мешканцями причин ускладнення соціально-економічної ситуації на селі та її майбутнього розвитку, суперечності, які стосуються взаємоузгодженості цілей між приватним власником, трудовим колективом та суспільством, державою, слід відзначити, що в загальному розумінні праця в аграрному підприємстві є непривабливою з точки зору недостатньої матеріальної та моральної зацікавленості через відсутність нормального соціально-побутового забезпечення, стабільно високого заробітку й гарантії зайнятості. На сьогодні практично повністю нівельовано трудову мотивацію в аграрній сфері, де посилюється дисбаланс між постійно зростаючою орієнтацією працівників на заробіток і незначними можливостями сільськогосподарських підприємств щодо матеріального стимулювання працівників. Крім того, виплати систематично затримуються на тривалий строк, втрачено зв'язок зарплатні сільських працівників із результатами та кваліфікацією праці. Реальні доходи селян майже не зростають, головним їх джерелом залишається низькопродуктивна праця в підсобному господарстві. Відтак головною причиною ускладнення соціального становища селян й надалі залишається надзвичайно низький рівень заробітної платні (табл. 2).

Традиційно, рівень оплати праці в сільському господарстві України є найнижчим порівняно з іншими сферами економічної діяльності, у 2006 р. середньомі-

Таблиця 2

Рівень зарплатні сільських працівників у порівнянні з зарплатні працівників у промисловості та будівництві, 1995-2006 рр.

Індекс	Рік							
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Індекс зарплатні сільських працівників до зарплатні працівників у промисловості та будівництві, 1995=100	37	114	154	183	219	311	437	581

* За даними Держстатистики України.

сячна номінальна заробітна платня в сільському господарстві перевищувала суму прожиткового мінімуму на 76 грн., тобто фактично основна кількість сільського населення перебуває на межі виживання.

Негативний вплив мають конфлікти стосовно земельно-майнових взаємовідносин. Земля є власністю селян, а результати їх праці привласнюють засновники агроформувань, що створює соціальну напругу, супроводжується соціальними конфліктами. Основною причиною кризових ситуацій в сільській місцевості селяни називають загальнополітичні та економічні проблеми держави, в деяких питаннях вбачають відповідальність місцевих адміністрацій, однак недоліків у власній діяльності, організації життя не відзначають.

Внаслідок комплексної дії негативних факторів сільська місцевість та населення України зазнають таких суттєвих змін, як:

- постійне зменшення кількості населення в багатьох регіонах а також занепад сільського господарства і втрата сфери обслуговування;
- розвиток міст, переміщення людей в напрямку міст. Це часто трапляється зі швидкістю, яку сільські громади не можуть витримати, та в масштабах, що поглинають сільську специфіку й культуру;
- модернізація сільського господарства;
- забруднення землі, води й повітря, спустошення багатьох земель і вирубування лісів внаслідок промислового та іншого використання, а також нерозумної практики землекористування;
- даліше великомасштабне руйнування ландшафту й падіння рівня культури у зв'язку з прорахунками в розвитку індустрії відпочинку й туризму.

Отже, необхідна концентрація зусиль центральних, регіональних, місцевих органів влади та населення конкретних територій, щоб оживити й зміцнити економіку сільських регіонів. Розробка стратегій розвитку сільських територій різних рівнів повинна здійснюватись виходячи з позицій динамічного партнерства урядових і неурядових інституцій на місцевому, регіональному, національному й міжнародному рівнях.

Державна політика повинна спрямовуватись на відродження та зміцнення економіки сільських регіонів, даючи їм змогу отримувати більшу частку доданої вартості на сировину та іншу продукцію, яку вони виробляють, підтримку диверсифікації економічної й соціальної діяльності, зосереджуючи зусилля на забезпеченні умов для незалежних приватних та громадських ініціатив через інвестиції, технічну підтримку, бізнес, освіту та підготовку, підтримку приватних сільськогосподарських підприємств. Це потрібно не лише для виробництва харчових продуктів, а й для того, щоб допомогти підтримати спосіб життя, сільську економіку й культурний ландшафт у таких регіонах.

Державної підтримки потребує запровадження сучасних інформаційних технологій, які компенсуватимуть звичні вади сільської місцевості – великі відстані та низьку заселеність, низький рівень забезпечення сучасної інфраструктури шляхів, залізниць, енерго- й водопостачання, каналізації й телекомунікацій. Нові або модернізовані засоби мають відповідати прийнятним стандартам та умовам, не завдавати шкоди сільському довкіллю.

Соціально-економічну політику держави слід спрямовувати на:

- зменшення міграції населення із сільської місцевості, подолання бідності, стимулювання зайнятості та забезпечення рівних можливостей щодо якісної охорони здоров'я, безпеки, особистого розвитку та дозвілля, поліпшення добробуту мешканців сільської місцевості;

- встановлення справедливих цін на аграрну продукцію;
- сприяння розвитку культури в сільських регіонах;
- сприяння раціональному використанню природних ресурсів, зокрема землі, води, повітря та енергії;

Переважаючі несприятливі тенденції в економічному й соціальному розвитку села загрожує виникненням незворотних деструктивних змін та кризових явищ у сільських підсистемах, що потребує застосування важелів їх активної корекції з метою ліквідації небажаних закономірностей. Водночас, діяльність суб'єктів управління комплексним розвитком села повинна забезпечувати збереження сприятливих тенденцій розвитку, що виявляються, посилення їх інтенсивності та часової тривалості. Але для досягнення поставленої мети слід розв'язати цілу низку завдань, що за наявних проблем дедалі ускладнюються. Більшість існуючих проблем не можна вирішувати за допомогою ринкового механізму, тому необхідні суттєва підтримка з боку держави та запровадження дієвого механізму державного регулювання.

Список використаних джерел

1. Даниленко В. Н. Неоліт України / Даниленко В. Н. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 148-174.
2. Романчук С. П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства / С. П. Романчук // Физическая география и геоморфология. – Вып. 22. – К., 1979. – С. 70–71.
3. Реєнт О. П. Світова війна 1914-1918 рр. і українське селянство. Історія українського селянства. Нариси в 2 томах. Національна академія наук України. Інститут історії України / О. П. Реєнт, І. Г. Патер. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 473-498.
4. Верстюк В. Ф. Селянство в теорії і практиці більшовизму. Комуністичний режим проти селянства України. Історія українського селянства. Нариси в 2 томах. Національна академія наук України. Інститут історії України / В. Ф. Верстюк – К. : Наукова думка, 2006. – С. 555-575.

Гончаренко І. В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України.

Исследуются исторические аспекты формирования сельских территорий Украины. Изучаются современные проблемы, рассматриваются перспективы развития сельской местности.

Ключевые слова: сельские территории, упадок сельского хозяйства.

Goncharenko I. V. *Retrospective of the Formation of Rural Territories of the Regions of Ukraine.*

Historical aspects of formation of rural territories of Ukraine are investigated. Modern problems are investigated, prospects of development of a countryside are considered.

Key words: rural territories, decline of agriculture.

Надійшло 18.09.2008 р.